

---

## **mit köszönhetek a toldy reálnak?**

NÉMETH LÁSZLÓ

---

NÉMETH LÁSZLÓ

(1901—1975)

*Ama kései, tékozló remény,  
az utolsó, már nem a földet lakja,  
mint viharokra emelt nyárderű,  
felköltözik a halálos magasba.*

*(Pilinszky János: Ama kései)*

Ha az „iskola” szót kimondom, három épület küzd emlékezetemben az elsőbségért. A vízvárosi elemít — melyben anyám az elegáns, fehér mellényes Fekete tanító úrnak átadott —, 30 évvel később, mint iskolaorvos írtam le történetével, beosztásával, tanulóival. Akkor persze már polgári volt; s könyvcímme is vált: Medve utcai polgári. A másik emlékezetes iskolába, a vásárhelyi kollégiumba mint óraadó (imponálőbb néven: kísérletező pedagógus) a második világháború után szabadultam be; ottani tanári kalandjaimnak is több könyvben van nyoma. Egyiknek a címe — Óraadók királysága — azt a boldogságot is rögzíti, melyet a késve, de annál busásabban kiélvezett öröm — a félig-meddig már felnőtt ifjúság tanítása — tartott négy esztendőn át ébren bennem. A harmadik iskola, melynek halálával tartozom, a vároldali piros, gót épület, a volt Toldy Főreál, a mostani Toldy Gimnázium. Ennek tán csak egy feledésbe ment életrajztöredékében s itt-ott apámmal kapcsolatban van nyoma az írásaimban, pedig épp íróvá válásomra alighanem az itt töltött két év volt legnagyobb hatással. Örömmel teszek tehát eleget az

igazgató úr kérésének, megírva, hogy tanulói közül az egyik mit köszönhet a száztíz éves, folyosóin sok ezer diákot átbocsátó iskolának.

A Toldy Reálba későn, már mint tizenhat éves fiú léptem át, az akkori hetedikbe, de emlékezetem előtti idők óta tudok róla, s mély elfogódottsággal, már mint kisfiú, jártam is benne. Anyai nagyapám, az államvasutak mérnöke, itt szerzett érettségét, tán épp az első évfolyam növendékeként. Bohém nagybátyám is itt okozta a gondot a (Budai Dalárdában nagyapámmal éneklő) tanároknak, míg csak le nem érettségizett. Erről az érettségiről már nekem is van emlékem, apám készítette elő egy mezőszilasi nyáron történelemből javítóra. Őt magát akkoriban helyezték fel Szolnokról Pestre, s abban, hogy épp a Toldy Főreál fogadta akkori híres „nagy” tanári karába, a családi hagyományoknak, sőt összeköttetéseknek is lehetett részük. Egy tanár kollégája házában, a Toldy utcai Tiber-házban kaptunk lakást s az Ilona utcáig felnyúló kertet. Ekkor járhattam első ízben, apám kíséretében, a homályos, nagyfiúktól nyüzsgő folyosókon, a tanári szoba súlyos faszékei s az asztalra kirakott, szekrényeket megtöltő dolgozatfüzetek közt. Attól fogva a Toldy Reál, mint a vasárnap a hétköznapok közt, piros betűkkel van beírva elemista emlékeimbe. Apám játékdélutánt vezetett, s hogy tohonyaságomból kimozdítson, engem is elvitt a Városmajorba, az azóta befödött Ördög-árok partján rúgtam először, a nagyfiúk gyöngéd gyámolítása közben, futball-labdába. Első turistabüszkeségem az volt, hogy a főtí földrajztörténeti kirándulást — Újpestről Fóton át Mogyoródra — én is végigcsináltam. A negyedik elemi után már a nagy, ötnapos tanulmányi kiránduláson, a felvidéken is, részt vehettem: a garamberzencei vicinális, melyről a nagyfiúk leugráltak virágot szedni, s a pénzverdei tálca, mellyel Körmöcbányán az aranyat számolták, volt reálisták nevével s a matracon hálás hallatlan élvezetével társult az emlékezetembe. A következő évben az al-dunai úton, a Kalimegdan körül, s Ada Kalek kis szigetén, már egy toldysta barátom is van; ott ülünk a hajó párkányánál, s a zúgó, összeszorult víz felett kóstolgatjuk a barátságot. Ekkor már én is reálista voltam, csak az egyik pesti főreálban. Akkoriban már annak a közelében laktunk: az igazi ok azonban, amiért nem lettem toldysta, nem a távolság volt; (apámmal reggelenként én is átsétálhattam volna); őt feszélyezte volna, ha odajárok. A tisztviselői kényesség még ebben is valami összeférhetetlent érzett; a tulajdon gyereket tanítani; tudom, még azon is vitatkoztunk, hogy ha ölébe járnék, hogy szólítana: Lacinak vagy Némethnek-e? Az átugrást a világháború alatt hajtottam végre, akkor ő már mint hadifogoly a mongol határon tanulgatta a rokon és keleti nyelveket, én meg egy délutáni latintanfolyamon (nálunk nem volt a latinra tanár) kaptam ízelítőt a budai fiúkból. A hatodik után aztán egyszer csak átiratkoztam közebbük. S ha a sérelem, mely a pesti iskolából átrepített, ma már inkább lobbanékony-ságon, mint volt osztálytársaim ellen bizonyít is: azt, hogy a Toldy Reál tanulója lettem, nem bántam meg; nem úgy, mint az az osztálytársam, akit az exodusba magammal csábítottam, s aki az ottaniak tudásától úgy megijedt, hogy néhány nap múlva visszairatkozott.

A javak közül, amelyeket a Toldy Reálnak köszönhetek, a legnagyobb kétségkívül a barátság, az összeszokott baráti kör emléke, melege. Később is voltak barátaim (pontosan kettő, aki ezt a nevet halálban, élet-

ben megőrizte), s a Bulyovszkyban is akadt néhány jó tanuló, akikkel összejöttünk, sakkversenyt rendeztünk, közös tánciskolába jártunk, teniszeztünk. Azt azonban, hogy mit jelent a baráti odatartozás, természetből is magányos egyke, itt tapasztaltam ki. A kis társaságot, amelybe rögtön befogadtak, hat iskolaév kohéziója tartotta akkor már össze. A csoport elismert feje az az Oszoly Kálmán volt, akivel az al-dunai hajóúton egyszer már összeszoktunk. Fizikumában, s modorában is, a legférfiasabb, jól borotvált álla, tömött bajusza volt, s pontos fogalma, mi illik, mi nem. Szabatos, óvatos hanghordása (még most is látom érvelő kezét) a jövődő jogászt hozta közénk. Odaérkezéséig az osztály legjobb tanulója, aki a beavatottak szerint tizenkilenc éves nagylányokkal volt komoly, időnként tragikus, de mindig ártatlan szerelemben, és sodrából csak azzal lehetett kihozni, ha a szarvasbőrt, melyen nadrágja kímélésére ült, kilopták alóla. A másik bajuszos fiú Lózszy Károly volt, a legszegényebb és legszelídebb valamennyiünk közt, okos, csendes mosollyal nézte az életet, arcán a rózsá mintha a korai halál névjegye lett volna. Fényes Iván volt a legéretlenebb, legkamaszosabb. A legjobb módú is: ha meglátogattuk, a Nemzeti Bank fényes épületébe kellett be-bátorkodni, az apja annak volt aligazgatója. A hatodikig rossz tanuló, akkor fedezte fel a matematikát, s mindazokat a dolgokat, amelyeket a matematika komoly dologgá tett a szemében. Rajta láttam, hogy egyetlen szenvedély hogy vált meg, s emelhet magasba egy süvölvényt. Ma egy dél-amerikai egyetem professzora. Jakab volt a simán gördülő negyedik kerék, hűséges, megtisztelt barát. Ha valami váratlant hallott, nagyot nyelt, s fehér bőrén készséges pajtási mosoly nyomta el az alkati pirulást. Mind a négyen zenekedvelők, a Beethoven-rajongó Oszoly zongorista, sőt alkalmi karmester, Jakab is zongorázott, Iván későn, a matematikával egyidőben kapott rá a hegedűre, a szegény Lózszy nem tanulhatott hangszert, csak a szép hangjával s a mosolygásával asszisztált. Ahogy negyvenöt év távlatából az emlékezetem rájuk fordítom, a megőrzött helyükön látom őket, az ablak felőli sor derekán, a meredeken lejtő fizikai előadóban, mely a nyolcadiknak osztálytermül szolgált; ennek a szertárából sütötte el a termen átsettenkedő Kiszela bácsi a tanárt s diákot összerezzenítő ágyút, mely a budaiaknak a delet jelezte.

Az osztályban különben is volt hajlam a baráti csomósodásra. Volt egy kis kör, melyet a francia nyelv tanulása s a hangsúlyozott francia ízlés tartott össze. Ebbe tartozott az akkoriiban még igen apró termetű Berci, Árkay Bertalan, a Városmajori templom (s többek közt a mi családi házunk) építője, a szép tisztá arcú, gunyoros villanású Desiré (Katoná Dezső) s Balkay, akit az ötletesség ígénye s bizonyos paradox hajlam tartott állandó bugyborgásban. Mind a hárman, szinte elvből, csak jó — kettes — tanulók, akik bennünket többféle címen is lenéztek. Egy harmadik csoport tagjai közt a világfiás hajlam s egy bizonyos belvárosi szalon látogatása volt a kapocs: a tüzes, jóvérű Dietl Hubert, aki mintha már akkor autóversenyzőnek készült volna, az elzászi Steinlein s a jó tanuló Beck Mackó, akit a képzeletét elfoglaló eszmék mégis bajba keverték: olyan krétarajzot rögtönzött az asztallapra, melyről (mint látni fogjuk) a jelentéstételre hajlamos franciatanár az igazgatónak is jónak látta referálni. Baloldalon elől, egy összehúzódot csoportban két művészelölt is ült, a bibliai profilú Meitner, ördögös rajzoló, s a csendes,

zavart s mégis megvető tekintetű Förstner Dénes, aki a legújabb folyóirat, a Ma linóleummetszői közt talált példaképet, s az osztály gúnyát ellensúlyozó öntudatot.

De nemcsak az osztály volt színesebb (mintha a vároldali kert fái, a boltos folyosók egy tarkább XIX. századi világot ragasztottak volna itt), a tanári kar is. A Bulyovszkyban is volt néhány kitűnő tanárom: Verő Leó, akinek első novellám, a Bakony remetéjét írtam, s akit egy francia tanulmányútján tüntettek el a párizsi apacsok, Krécsy Béla, a külön s kveruláns vegytantanár, aki az egyetemi vegytanszigorlatot gyerekjátékká tette, Kemény Ferenc pedagógus író, aki óráin is példát adott a módszerességéből, s az akkor még radikális Pintér Jenő, az irodalomtörténész, későbbi főigazgató. A jó tanár azonban itt elszigetelt tünevény volt; kiütött a tanári karból; a Toldyban a tanári kar volt a kitűnő, s ha a századforduló együttese széthullott, előregedett is, a kötelező példa, melyből apám is nagyot szítt, még ott lebegett a tanári szobákban. Ez érződött az osztályfőnökön is. Kresznerics Károly, a matematika s ábrázoló tanára, még egész fiatal ember volt, nemrég végezhetett, kicsit kiálló bazedovos szeme, sedre beszéde s a tanácstalan, humorral árnyalt csodálkozás, mellyel a szerepéből eredő rosszallásnak hozzálátott, a rokonszenv láthatatlan vértjével védte minden diáki idétlenség ellen, amire Budán különben sem volt nagy a hajlam. A matematikából nem kerített nagy dolgot, az ő szájában, krétája alatt minden egyszerűvé vált, s ezt főként én méltányolhattam, akit előző iskolámban egy hasonló korú, becsvágyó tanár tanított; ez még matematikai kört is tartott velünk, s fogalmi bemosakodásaival a legegyszerűbb dolgokat is sikerült bonyolulttá tennie, s amellet az anyag felét sem végeztük el. Kresznerics nem növelte, de nem is játszotta el a matematika tekintélyét, éppúgy, mint a magáét sem. Mint osztályfőnök s helyettesítő tornatanár (az igazi a fronton volt) kirándulásokra vitt bennünket, síléc is az ő jóvoltából volt egyszer a lábamon.

Az eszménykép persze Jánossy Béla volt, a nagyok közt is legnagyobb, akkor már hatvan felé járó ember, aki a magyart és a németet tanította. Székely származása inas, arányos testébe, férfias arcmetszéseibe volt írva: a kivételes műveltség, a klasszikus magyar nemzedék példája, s azon túl a goethei távlat: boltos homkoláról, csendes mosolyából, nyugodt, egyenletes modorából sugárzott. Egy kiegyensúlyozott ember! Tudtuk, hogy kiváló tudós is, az Akadémia levelező tagja, az első esztétika-történet írója, de nem volt szükségünk hitelesítésre, hogy kiválóságában higgyünk. Gondolkozom: mi volt tanári tekintélyének az alapja? Valami látványos bravúr, pompás magyarázat: nem. A kis Beöthyben húztunk alá egy-egy szót, s ahhoz fűzte széljegyzeteit; németből az óra jó részén olvastunk, felelés nem volt, a helyünkön beszélgetésben ismételtük át az előző órán hallottakat. Nem is barátkozott, magázott bennünket, s a legnagyobb ritkaság volt, hogy órán kívül szóba álljon velünk. De mindent tudott, mérlegelt, s a maga csendes módján tudomásunkra is hozta. Egyszer én írtam meg egy különben jó tanuló magyar dolgozatát, a két dolgozatot egymásba téve kaptuk vissza, minden megjegyzés nélkül. Erőfeszítést nem sokat követelt, de hogy az óráról órára folyó rendszeres munkával milyen eredményt ért el: német elmaradásomon mértem. Osztálytársaim közt, akiket évek óta kézben tartott, csak

nagy keservesen tudtam magamat, különösen beszédben, a jelesig föl-küzdeni; nyolcadik után viszont egyhónapi német olvasás (a Dichtung und Wahrheit) folyamatos német olvasóvá tett. Máig sem tudom, hogy gazdálkodott az idővel, de két év alatt, az irodalomtörténeti szemelvényeken kívül, az egész Minna von Barnhelmet, Tellt s a Hermann und Dorotheát elolvastuk, az utóbbihoz úgy hozzáadta a maga csendes szuggesztivitását, hogy első egyfelvonásosom, a Nagybánya egy Hermann und Dorothea-utánezat lett, s az első klasszikus, akit tán a legalaposabban olvastam végig, a később nem is túlságosan kedvelt Goethe.

A hetedik franciaít is kiváló, de egész másféle pedagógus tanította: Heller Bernát. Arról, hogy nagy orientalista is, apámtól hallottam valamit, módszerének azonban sokat köszönhetek. Sokat, nagy kortyokban olvastatott (épp Daudet Lettres d'un moulinjébe pottyantam be) nem nagy tekintettel az elmaradókra, a jobbaknak azonban megadta azt a forgási sebességet, amely a meddő szótárazást a csaknem folyamatos olvasástól elválasztja. Kissé sebes, föl-fölbicsakló hangja hol várakozón, hol fenyegetőn, hol gyöngéden ismételte a nevünket; furcsa szokása volt, hogy a magukat kitüntető tanulók padja mellett megállt, s a nagy kamaszokat, mint fiúcskákat, simogatta. A nagy nemzedék itt maradt tagja volt Hankó Vilmos. Nevével mint elemző vegyészével a kristályvizes üvegeken is találkozunk, s ez szerzett neki bizonyos tudósi tekintélyt, a szerves vegytannak azonban korántsem tulajdonított olyan fontosságot, mint Krécsey Béla a szervetlennek, s a gyártások leírását mint öregember kissé sok „izé”-vel fűszerezte. Kresznerics is közbe-közbe-bökte az „ügyibár”-ját, de az csak a kedvességét növelte, és senkinek se jutott eszébe számolni, hányszor teszi. A vegytanóráknak azonban az „izé”-k felírónei számolása lett egyik mulatsága, s az öreg tudós bizonyára nem gyanította, miért csap végig a börcserzés vagy a szeszgyártás egy-egy pontján még a komolyabb fiúk arcán is a mulatság hulláma. A félelem felhőjét a fizika-felelés, a kollokviumszerű fizika-felelés, tartotta fenn a szokásos iskolai szorongások szempontjából derűs, ragyogó égen. A furcsa nevű tanár, aki a szülőföldjén, Bánátban gyakori francia nevek egyikét viselte, embernek is különös volt. Negyven körüli agglégény, aki furcsa, idegenkedő mosollyal állt szoba az emberekkel; a tanári szoba helyett is inkább a szertárba húzódott, sokat mosta a kezét, s délutánonként (a dédnagynénémnél lakott egy vízivárosi hónapos szobában) egy-egy órácskát zongorázott, nem túl jól, de klasszikusokat. Képzett embernek tartottuk, szeszélyessége s iróniája azonban a felelést kiszámíthatatlan kalanddá tette. Ez az ironia, ma úgy érzem, embervágyat takart, annak a csődjeként, védekezéseként maradt a Lieder ohne Worte fölött. Énnekem, amikor néhány hónapig egy tető alatt laktunk, a nagynéném át felajánlta, hogy gyakoroljak a zongoráján, esetleg négykezeset is játszhatnánk; én azonban elhallgattam az ajánlatot, — nemcsak a zongoratudásom miatt. A gyerekek a drukk ellenére is szerették, vagy legalábbis nem tartottak haragot velem. Ezt Vásárhelyen is tapasztaltam: a különöc, bogaras tanár mint emberi fejtörő, különösen, ha művelt, okos ember, foglalkoztatja a kamaszt, s az emlékezetben, főként, amikor már nem kell félni tőle, vonzalmilag is előjelet cserél. A világháború végén hazament a szülőfalujába, s nem lepett meg, amikor azt hallottam, hogy megőrült, s úgy halt meg. A szabadkézi rajzra egy csokornyakkendős, tótos kiejtésű festőművész oktatott bennünket, aki

százával készítette a balatoni napnyugtákat és napkeltéket. Őrajta látam, hogy az olyan tanár, aki egy foglalkozást, annak a nyelvét, szempontjait hozza be az iskolába, még ha némi humor tapad is hozzá, jobban felnyithatja az ésszt, mint a pontos pedagógus. A Bulyovszkyban is neves ember tanította a szabadkézi rajzot, apám könyveiben, a rajzilusztrációk alatt minduntalan ott láttam a nevét. De ez a rajzoló igen korrekt tanár volt, aki furfangos összeállításokkal tette próbára perspektívai tudásunkat, s az osztályzást is olyan komolyan vette, hogy a hatodikban, az igazságnak megfelelően, mint a legtöbb jeles tanulót, engem is elütött a vastag betűvel nyomtatástól. A mi Wagner Gézánkban hiányzott az efféle lelkiismeret; a rajzórát szívesen töltötte el velünk a Duna-parton, kiállításra vitt, s nyilván anyagi okokból, vasárnapi festőtanfolyamot tartott. De a képeket, a mieinket is, azon a nyelven beszélte meg, amelyen művészek tárgyalnak egymással; Förstner Döncivel az újabb irányokról vitatkozott. Azoknak, akik tudtak rajzolni, nem ártott, bennünket meg, akik úgyse tanulhattak meg, egy-két lépésnyire mégiscsak becsábított a műkedvelők táborába. Az egyetlen, aki, a Mangold tankönyv percíz lebonyolításán kívül, nem sok színt hagyott az emlékezetünkben, a történelemtanárunk volt. Ő kitette a szép aranyóráját a katedrara, s félig minket feleltetett, aztán magát: a következő órai leckét mondta föl, ezt tekintette magyarázatnak. A gúnynevét (csak neki volt gúnyneve), mely a fejalakjára vonatkozott, mégsem szolgálta meg. Jóravaló, lelkiismeretes ember volt, aki azt, hogy magánál okosabbak hallgatták (ha tartott is fenn bizonyos védekező feszességet), nem iparkodott brutális tanári módokon megtorolni.

A legnagyobb következményekkel azonban további életembe a Toldy Reál mégiscsak az önképzőkörével vált. Mint hatodikos, még katona, hadvezér akartam lenni, a szétesett Magyarországot (amelynek a felosztását előre láttam) egy új háborúban megint összerakni. E két év alatt jöttem rá, hogy a magyar nép tekintélyét, területi annexiók nélkül, mint író is előmozdíthatom. Az „önképzőkör meglóditottja”: a díszítő jelző, melyet Szabó Dezsbó biggyesztett rossz dilettáns írókra, később mindig szíven talált. Bizonyos fókig én is az önképzőkör meglóditottja voltam, ottani szereplésem dobta fel bennem az író. Az önképzőkört Koczogh András tanár úr vezette, kis, tüzes kálvinista ember, akiben a temperamentum, tán a hosszú, szigorú agglegénység következtében, akkoriban kezdett szívbajjá bonyolódni: míg mi az alkotásainkat olvastuk, ő a katedra sarkán állt, s a rendetlenül verő szívét fogta. Tanárelnöki tisztjét ennek ellenére sem adta föl, példás türelemmel s ritka beavatkozással állta az ifjúság megnyilatkozásait, mint aki az együgyűségben is tiszteli a röptét próbáló erőt. Elnökségének szerény elégtétele volt, hogy ennek a béketűrésnek a hasznát többször is elismertük. Író fián át ő is figyelemmel kísérte pályafutásomat, s a közül a három-négy üdvözlő levél közül, amelyet (halála előtt néhány héttel) a születésnapomra kaptam, egyik az ő hosszú, remegő, aggastyáni betűit hozta a papíron.

Első önképzőköri szereplésem bizonyos fókig sorsdöntő volt. Ha olyan rosszul sikerül, mint a Négyesy-féle stilisztikaóra, amely a bölcsészkarról az orvosira ugratott, tán sosem lesz belőlem író. A bemutatkozó novella megint csak egy remetéről szólt, aki most kivételesen nem a Bakonyban, hanem az Északkeleti hegyvidékre húzódott vissza, s a 48-as

szabadságharc hírére bújt elő hősi halált halni a barlangjából. Az elbeszélés ritmikus prózában volt írva, s a nyolcadikos bíráló (a nevét már nem tudom, de a kortárs irodalomba kissé belekóstolt ember lehetett) teljes joggal mindössze elfogadásra ajánlotta. A hetedikes műítés, Lukács Bandi viszont, egy kedves barna fiú (akinek diplomáciai képessége az említett csoportok mindenikében szerzett barátokat), csak azért is dicséretet javasolt. Az ülést így, főleg a hetedik részéről, elég nagy érdeklődés előzte meg, s amikor a dobogóra fölmentem, s a szürke kéziratból az erdők pazar leírása után az anapesztusi lebegést is kihúztam, az önképzőkör, a nyolcadik is, nagy tapsban tört ki, s bírálóm már a kajánság jágói szerepére kárhozottan olvasta fel ítéletét, melynek egyik tételét, hogy a Felvidéken nincsenek szelídesztenye-erdők, én szülőházm, Nagybánya példájával döntöttem meg. A második félévben aztán a rosszindulatú nyolcadikos is letette egy újabb novellám előtt a fegyvert: a tárgyára már nem emlékszem, de valami szatirikus mikszáthi ízű történet lehetett, újságnovellákhoz is hasonlatosb.

Ez a hetedikben. Eztán jött a hetedik és nyolcadik közti nyár, melynek az elejét (s már a hetedik végét is) tödöcsúcshurut diagnózissal a szilasi kertben töltöttem el, a derekát mint vendég egy pazarabb nagybányai almáskertben, gödöllői epilógusában pedig, mint tizenhárom éves kislányt, a feleségemet ismertem meg. Ez a nyár volt az, amelyen a Nyugat költőivel, Elek Arthur Antológiájában találkoztam. Hogy mekkora volt a vegyi affinitás, mellyel az Ady, Babits lírájában, Kosztolányi műfordításaiban megnyílt költői virágra, majd (házunk eladása után a könyvekre kapott ezer koronán) a világ prózairodalmára tapadtam: tájékozódásom méretéből látom. Nem is olyan túl sokat olvasva, annál többet kitalálva, e zaklatott év, fél év végén szinte egész későbbi tájékozottságom váza készen állt már; ismertem az élő magyar írókat (Kafka halála mint olvasót döbrentett meg, Kassák kritikája alapján már a tanulmányíró Szabó Dezsőt is felfedeztem), s a hazai bolygók mögött a világirodalom égtájait és csillagképeit is számon tartottam. Ennek a kicserélt embernek kellett most az olcsón meghódított önképzőkörben helyét s hallgatóságát megtartani. Az a nyolcadik különben nagyon zűrzavaros év volt; az osztálykönyvből kéne megállapítani: mikor volt szünet, mikor volt tanítás. Az év elején meghalt egyik osztálytársunk, azt a szeptemberi Farkastéren osztálytársaim csoportjában és búcsúztattam egy hosszú, pseudo-alcaioszi költeményben. Októberben—novemberben viszont (tán a spanyoljárvány miatt) Szilásról küldözgettem az olvasómmá vált Oszoly Kálmánnak versecskéimet. Szilason ért „az őszirózsás” forradalom is; a volt őrmester meglincselésének híre (későbbi regénytémm) viszont már Pestre jött utánam. Téli szánvakációnak is kellett lennie ebben az évben; de Ady temetését osztálytársaim csoportjával a múzeum-kerti Arany-szobor talpára kapaszkodva nézzük végig. Márciusban már biztos, hogy rendes tanítás folyik: a Tanácsköztársaság kikiáltásának a hírét az Irma téren hallom meg, ahogy nagynéném, Fazekas utcai lakásáról az iskolába megyek. Akkor már Gödöllőn laktunk, s betegség s más címen elég sokat vagyok távol az iskolától.

Az önképzőkör élete ebben a csonka, szagztatott évben nem sokkal lehet több annál az öt-hat ülésnél, amelyről emlékem van. Az első; az alakuló. Mindenki azt várta, hogy én leszek az elnök. A nyolcadik

Oszolyt jelölte. Amikor az alelnök is más lett, Koczogh közbeszólt: azt hitte, szándékkal mellőztek. De nem: meg volt beszélve, hogy nem vállalkozhat, ami éppen nem szerénységből történt; nem elnök, titkár, pénztáros akartam lenni; a háttérből, de az önképzőkör. Ez azért érdemel említést, mert az alapvető emberi reflexek állandóságát bizonyítja: a homályba menekvés (a nagyobb, láthatatlan szerep keresése a szem előtt levő, körülírt helyett) sokat megmagyaráz pályámból, azt is, hogy életrajzi töredékeimnek címet keresve, miért választottam a Homályból szót. Egy másik ülést első írói bukásom tesz emlékezetessé. A frissen beszélt mérgek ekkor már hatottak. Amit felolvastam, egy párbeszéd-féle volt az esti Halászbástyán, maeterlincki sejtelmességbe burkoltan. Az önképzőkör elképedten hallgatta, Koczogh annyit jegyzett meg, hogy így egyhallásra nehéz képet alkotni róla; csak Balkay jött oda, s rázta meg a kezem. Ez a bukás azonban, bár az első volt, nem volt olyan fájdalmas, mint a későbbiek, szeretet, humor enyhítette: — Lám, ez a Laci, hogy megzavarták a nyugatos írói.

A legemlékezetesebb a március 15-i ülés. Ezt a díszteremben tartottuk, s az egész tanári kar ott volt rajta. Én, mint ünnepi szónok, a jobb oldalt az ajtónál levő párkányos dobogón olvastam föl előadásom. A gondolatmenetére pontosan emlékszem. Az emberi művelődés erdőégés-szerűen terjed, új és új népek ereje táplálja. Miután a Keletet kiégette, Görögországon, Itálián át így harapózik a barbár Nyugatra: Franciaországra, Angliára, hogy aztán kettészakadva korunkban Amerikára, észa- kon, s keleten a skandináv országokra, Oroszországra csapjon át. Mi most érkezünk el oda, hogy ebbe a teremő égésbe belevevők magunk. Persze a forradalomról is volt szó. Az azonban, hogy egy március 15-i beszédnek — 1919-ben! — ez volt a főgondolata, fogalmat ad róla, mennyire tele voltam akkor irodalommal. A világtörténet célja, hogy világirodalmat hozzon létre, s a mi forradalmunk, melynek Ady, Móricz, Babits a geológiai jelentkezései voltak, hogy a mi „belépésünk” elől eltávolítsa az akadályokat. Ugyanakkor mást is mutat ez az emlékbeszéd: hogy a szellemi ébredés korában milyen közel esik a nyers sületlenség s az egész életet tápláló gondolat. A márciusi beszédet alig egy esztendő választotta el a gesztenyés remetétől, s a kultúrnationalizmusnak ez a kürtjele, hogy itt a pillanat, melyben nagy embereivel a magyarság is betörhet a népek tudatába, helyreütve rossz hírét s a készülő történeti igazságtalanságot: egész ifjúságom munka-hipotézise lett, sőt még ma sem közömbös számomra, legfőljebb a népek tudatára nem nézek többé olyan tisztelettel.

Utolsó szereplésem a május elsejei ünnepi beszéd volt. Ez már egész más ünnepély volt, a visszhangja sem a gyér taps, hanem az elhúzóadás. A megbolydult közvélemény akkorra itt a Vár oldalában már végleg megállapodott, a budai réalban alighanem én voltam az egyetlen kommunista, aki nyíltan annak mondta magát. Épp május elsején, a közeli összeomlás dobaja is ott volt a levegőben, úgyhogy a hűség daca volt, ami a beszédet elmondatta. Hűség, nem a kommunizmushoz (kommunistának én elég jámbor voltam); az irodalomhoz. Ha a kommün alatti viselkedésemre visszagondolok: akkor látom: mi az, mi lehet, írónak lenni. Én kommunistákkal az alatt a négy hónap alatt sem Budán, sem



Gödöllőn nem találkoztam. Mezőszilason volt egy menekült segédjegyző, akire a szimpatizáns szó ráillett (haza is ugratták Szatmárba); de azt, hogy egyáltalán vannak kommunisták, tulajdonképpen csak egy diákgyűlésen láttam, ahol mint a fiatal Ignotus meg egy Fleischmann nevű fiú versengtek, ki az igazi baloldali. Mi két budai, a Toldyból meg a Ferencz Józsefből — semmiségünk tudatában hallgattuk és bámultuk őket. De az, hogy új hőseim: a magyar írók, s Ady szelleme, hitem szerint a kommunizmus melletti hitvallásra buzdítottak, vállaltatta a hálátlan kitartást, melyből néhány hónappal a Tanácsköztársaság bukása után egy másik nagy hatású író szava oldott fel. A május elsejei beszéd is egy Ady-idézettel kezdődött. Ez az idézet megint csodálkozóba ejt egy kicsit, mert megint csak azt bizonyítja, milyen mohón falja föl a fiatal lélek az első írot (ez az én esetemben Ady volt), akivel igazán dolga akadt. Hányszor kellett azóta Ady versein átmennem, s szinte alig bővült kedvenceim sora. A textusul választott két sort Ady utolsó kötetéből, a Hozsánna bízó síróknak című verséből vettem, amely egyáltalán nem tartozik a parádés, nagy Ady-versek közé, de első versszaka ma is úgy zúdul át rajtam, mint akkor. „Mindig volt titkos, valamis Názáretje az emberi Jónak.” Ezt a két sort bontottam ki, persze Ady modorában is, az apró betűkkel teleírt, tizenhatodrészes papíron, melyet néhány hónap múlva, ugyanebben a teremben, mint bűnjelet kellett a vizsgáló bizottságnak átnyújtanom. A beszédnek azonban épp a homályossága és modorossága volt a szerencséje. Az egyetlen rossz, amit kiszedtek belőle (nem a diákok, egy akkor odakerült tanár), hogy Krisztus születéshelyéből csúfolt úztem. Ő a „titkos, valamis Názáretet” Snázáretnek értette.

Végül azonban ez az eltávolodás is a barátságunk s jóakarathoz lett vizsgájává. A kommün után elrendelték a vizsgálatot. Ha volt valaki, akit elítélhettek: én voltam. Sorsom tanáraink s diáktársaim kezében volt. A kommün alatt nem volt érettségi, vizsga nélkül kaptunk végbizonyítványt, amelyet Jánossy Béla s a többiek, mint középiskolai tanítók, írtak alá. Az új érettségien a kivizsgálándók nem vehettek részt, s én ezek közt voltam. Egy irodalomtörténész-jelölt nemrég kinyomozta, hogy egyik tanárom jelentett fel, a nyolcadikos franciatanáromnak. Ezt a tanáromat egy rím s egy ujjmozdulat rögzíti az emlékezetembe. A rím apám egyik névnapjából maradt bennem (János, a Koválik, aki... egy fejjel kiválik). Az ujjmozdulat — nagy ívben lefelé — (tán Voltaire olvasása közben) a nevezetes eseményt illusztrálta nem kis diadallal: Ferdinánd császár követének a kidobását a prágai tanácsház ablakán. A vizsgálat után hamorosan szlovák főigazgató lett; hogy miért tartotta fontosnak elmenetel előtt kollégája fiának a feladását: rejtély előttem. Nem is volt szükség rá, hisz a vizsgálatot már csak az igazság látszatáért sem lehetett elkerülni. Ugyanettől az irodalmi nyomozótól tudtam meg negyven év után egy másik adatot is. A feljelentés hírére osztálytársaim egyikük lakásán összegyűltek: hogyan mentsenek meg. Én erről sem hallottam soha, egyiküktől sem. Már csak az eredményt láttam: hogy amikor a váraozók szobájából a díszterembe léptem, s néhány szó után a sarokban álló fiúk felé fordultam (akikben üldöztetésre hajló képzeletem diák-biráimat gyanította), hogy aki jóhiszeműségemben kételkedik, álljon elő, a különben nem érzélgős Fényes meghatott hangon biztosított barátságukról. A tanárok is nemcsak a jó tanulót, de a fog-

ságot szenvedő kolléga fiát kímélték bennem. Az elnök apám egyik tanáregyesületi ismerőse volt; az új igazgató akkor került haza hadifogságból; a kezébe adott beszédről ő jelentette ki (s tán nem is alap nélkül), hogy abból a magyarságért való aggodás szól. A virtuális vértanú így mint félig meggkönnyebbült, félig megszégyenült „tanpubi” ment ki a teremből. Szégyenem növelte, hogy egyik osztálytársunkat mégiscsak elűtötték az érettségítől. Igaz, nem azért, amit a kommün alatt csinált. Még a télen szaladt ki a száján, épp Jánossy óráján a szó, amelyről ma már nehéz lenne eldönteni, mennyi része volt benne a felvillant ötletnek s mennyi az elárult indulatnak.

De ha érettségi bizonyítványunkon a kétféle dátum nem is választott el az osztálytól, a másféle egyetem, foglalkozás vitkává tette az érintkezést. A fiúk nagy része (már aki továbbtanult, továbbtanulhatott) a Műegyetemre ment. Orvosaira csak Lózszy Károly iratkozott, de róla sincs órai emlékem. A rövid első évben én bölcsészkedtem, a másodikban meg már ő betegeskedett: csak az indexét vittem, írtam alá félévről félévre. Harmadéves koráig. Akkor már ott feküdt a Korányi Klinika depandanszában, utolsó látogatásomkor épp a vizes ruhát váltották elégett testén. Milyen kis soványka! — mondta az ápolónő, kisleányként bagyulálva az összeaszott férfitestet. — Hát most már eldől, mondta ő frissen aláírt indexében a kívánatos klinikai kollégiumokat nézegetve. Még egy emlék: az előző nyáron, utolsó javulása alatt, a mi üres Kmetty utcai lakásunkban kettesben mulattunk; én a 101 magyar népdalt vertem (Oszolyék előtt nem mertem volna zongorázni), ő csendesen dúdolt hozzá. Borunk is volt. A kör többi tagjával inkább csak az Oszoly Kálmán nyugágya körül találkoztunk. Az első jogi szigorlata után ő is tüdővérzést kapott. A tisztviselő-nyomor éveit voltak azok, a készülésén kívül az éjszakai, kávéházi zongorázásnak is volt része benne. Ő azonban nem jutott a Lózszy sorsára: az apja polgári iskolai igazgató volt, az édesanyja tanítónő, s a virányosi családi házba fölvándorló cekkerek, a szolgálataiba állt család s pedáns fekvőkúrája, napozása, étel-kikövetelése átsegítette a bajon. Az én írói történetemben azért is nevezetes ez a nyugágy, mert azokban az elhagyatott, tapogatózó esztendőekben ő pótolta az önképzőkört. Az ember, amíg fiatal, azért nem tudja megbecsülni, amiben része van, mert azt hiszi, jobb s több is jön még. Elmúlik az élet, s kiderül, hogy az volt a legtöbb. Ahogy baráti kör se fogadott be úgy (tán csak a vásárhelyi kollégáké), mint a Toldy Reál-beli, olvasót is csak életem vége felé, egy második „sötét kor”-ban kaptam olyan bátorítót, mint Kálmán volt. Amíg föl nem tűntem, maga is frogatott novellákat; attól fogva már csak az én írásaimat olvastuk, bírálhattuk. Milyen óvatosan, milyen szeretettel! Ma már alig tudom megérteni: mi az, amiért az egyiket jobbnak, a másikat rosszabbnak találta, olyan rossznak tűnik mind. De az egykorú kritikusknak ez az előnye: ő együtt nő a mondani-valókkal, s ami a kész író előtt összemosódik, abba a készülő ember lépcsőfokokat lát. Milyen esemény volt a szilasi telken egy-egy levele; az apró betűk közt egy-egy aláhúzott verscím! S hogy jöttem le, szinte uszoda utáni ruganyossággal a Kis Áron utcából, amikor III. Endre című történeti drámám felolvasása után a szép arcú, szakállas igazgató is átjött a szomszéd szobából, ahonnet észrevétlen végighallgatta, s kedves, nyugodt, szivarozgató modorában csatlakozott fia dicséretéhez. Az a nyomozó, aki Kovalik tanár úr bűnét fölfedte, Oszolyt is kinyomozta,

s az emlékeit, a nála maradt kéziratokat kérte. — Bocsásson meg, de nekem olyan kedves emlékem ez a barátság, utasította el az oszols korrektség (bár mindenki utánozná!), hogy nem vagyok hajlandó nyilatkozni róla — Nekem egy sajkkódi látogatás után azonban elküldte az Árion című egyfelvonásos verses drámát, mely egy színházi pályázat után maradt a birtokában. — Majd meglátod, hogy nemcsak mint emlék figyelemreméltó — ajánlotta. S valóban (ha a nyelv éretlen is), azt mutatja, hogy bizonyos írói képességek, így a drámai szerkesztés is: velünk születnek.

Magával az iskolával apám hazatérése után kerültem megint kapcsolatba. Az iskolai cserkészcsapat parancsnoka hívta meg őt — s engem is vele — pápateszéri táborukba. Ezt a parancsnokot, Földi Bélát, a mostani tanárok egyike-másika is ismerhette; nem kell magyaráznom, milyen kiváló ember volt. Akkor azonban még nem szakadt rá az a szerencsétlenség, mely férfikorát egyetlen jellempróbává tette. Ruganyos volt és ötletes, parancsnok és társ: ilyennek képelem az apám mint nagybányai tanárt. Én harmadéves voltam már akkor; a fiúk közt meszse a legöregebb, de kedélyre elég gyerek, hogy ha a kéreg egyszer olvadni kezdett, a játék-életbe belefeledkezsem. Földi nemhiába volt magyartanár, a cserkészekkel tábori naplót is vezetett: az esti tűznél mindennap másnak kellett a napi beszámolót felolvasni. Az én tréfás riportomnak olyan sikere volt, hogy attól fogva majd minden este olvastam fel valamit, vidám prózát, majd verset is. Úgyhogy az a három hét az életet költészettel keverő, boldog szigetként maradt a szívemben, emlékezetemben. Megint valami, amiben sosem lett többé részem: nem úgy dobni be egy vak levélszekrénybe az írást, s rögtön össze is húzódni, hogy mi szakad rám érte; hanem azon frissiben a tegnapi, tegnapelőtti örömet váró körnek olvasni, s felcsillanó szemben, kuncogásban kapni meg az eleven babért. A tábor feloszlott, de én nyújtani próbáltam örömet: négy vállalkozóval átgyalogoltuk a Bakonyt, körül a Balatont, s a szemesi vízi táborban kötöttünk ki. Akkor még arra is gondoltam, hogy beállok cserkészisztnek. Egy összejövetelre el is mentem, de kiderült, hogy képtelen vagyok vezényelni. Néhány év múlva azonban, mint fiatal orvos, megint egy toldysta cserkészcsoporthoz verődve jártam meg Rómát, ahogy arról az Anyóka Rómában című elbeszélésben, mint újdonsült író, álnév alatt beszámoltam.

A későbbi kapcsolatok, bár áldásosak, már kevésbé voltak mulattatók, s a Toldy Főreál leggyengébb diákjainak a nevét írták (legalább hét-nyolcét) az emlékezetembe: közülük kerültek ki a házitanítványaim. Mint fiatal házas, hármát is tanítottam egyszerre: a várószobában várták, hogy betegeimmel végezzek, szórakozásul közben a konyhába is bebenéztek, s a kakukkos konyhaóra súlyát a cselédlány kötényzsebébe rejtették. Iskolaorvosi pályámat is ott kezdtem meg, Marczinkó Ferenc igazgató jóvoltából, a Toldy Főreálban; de annak tán maradt is nyoma az értesítőben. Alkati görbéimet akartam kipróbálni — egyetlen vonal, amely egy gyereket teljesen leír —, a fiúk azonban apám védőárnyát látták mögöttem, az akkori Szomorý-darab címe: „Györgyike drága gyermek”, volt a csúfnevem. De hát nagyon fiatalos is voltam; az alsó

tanáriba berobbanó anya (ott végeztem a vizsgálatokat) épp az én válságam érintette meg: Mondja, fiam, hol van az iskolaorvos úr?

Aztán már csak a felsőgödi villatulajdonossá lett Marczinkó Ferencen át tartottam a kapcsolatot a Reállal. Meg apám kapta meg, amíg élt, az értesítőt. Abban volt egy rovat: az iskola végzett növendékei, akik vitték, valamire. Hadd gyónjam meg: sokáig vártam, hogy egyszer csak én is feltűnök a többnyire műegyetemi tanárokból összeállított listában. Ez lett volna a beérkezés! De a háború végéig, amíg apám élt, ezt nem értem meg. Aztán meg nem is mertem már keresni.